

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 340.132.6 (045)

І. В. Атаманчук,
старший викладач

ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТАРНА БУДОВА МЕХАНІЗМУ ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У статті зосереджена увага навколо теоретичних основ механізму процесуально-правового регулювання як комплексної категорії, що включає сукупність складових елементів, розглядаються та аналізуються наукові підходи до розуміння механізму правового регулювання, його ознак та елементарної будови, що покладено в основу формулювання поняття механізму процесуально-правового регулювання та виокремлення його структурних елементів.

Ключові слова: процесуальні норми, процесуальне право, правоутворення, правореалізація, механізм права, процесуально-правовий механізм, юридичні факти, правовідносини.

Існуюча в суспільстві система процесуально-правових відносин постійно потребує правового впливу. Форми та методи даного впливу змінюються залежно від суспільних потреб, що обумовлює необхідність постійної уваги правознавців до аналізу та розробки нових та ефективних процесуально-правових засобів регулювання, які в сукупності часто позначають терміном «механізм правового регулювання». На сьогодні в науковій юридичній літературі відчувається гострий дефіцит комплексних досліджень, які присвячені проблемам загального процесуально-правового впливу та процесуально-правового регулювання. Радянський науковець Н. Г. Александров, в своїх дослідженнях, обґрунтував ідею механізму впливу права на суспільні відносини в перехідний період від соціалізму до повної побудови комунізму [1], а С. С. Алексеев, дослідив характеристику та визначив конструкцію механізму правового регулювання соціалістичної держави [2]. Слід зауважити, що комплексні дослідження процесуально-правового механізму в Україні відсутні, тому можна відзначити окремі галузеві дослідження, зокрема статті Л. М. Касьяненко: «Роль процесуальної фінансово-правової норми у механізмі правового регулювання», Д. В. Іванчулінця: «Контрольно-процесуальний механізм обмеження повноважень законного представника в цивільному процесі» [3], Б. М. Гука «Адміністративно-процесуальний характер виконавчого провадження» [4], та відзначити роботу російських вчених: В. М. Протасова «Основи загальноп-

равої процесуальної теорії» [5], в якій обґрунтовується необхідність виділення правової категорії процесуально-правового механізму, формулюється поняття та структура процесуально-правового механізму, але не характеризуються його елементи; та посібник О. Г. Лук'янової «Теорія процесуального права», в якому розглядається поняття, ознаки, елементи механізму процесуально-правового регулювання сучасного російського процесуального права [6]. В Україні, дане питання піднімалося лише в рамках галузевих досліджень та на рівні загального аналізу правового регулювання, форм та механізмів реалізації права [7]. Можна констатувати, що за перехідного правостановлення в національному праві, механізм процесуального регулювання є однією з новітніх категорій в правовій науці, що потребує окремого, глибокого теоретичного дослідження.

Метою статті є визначення поняття механізму процесуально-правового регулювання та його елементарної будови.

Актуальність дослідження полягає у комплексному аналізі наукових підходів до розуміння механізму правового регулювання та процесуально-правового регулювання, увага зосереджується на виявленні елементарної будови механізму процесуально-правового регулювання.

Загальноправові підходи до розуміння категорії «механізм процесуально-правового регулювання». Перш ніж перейти до розгляду механізму процесуально-правового регулювання,

слід здійснити огляд наукових підходів до розуміння категорії механізму правового регулювання.

Л. Б. Тіунова відзначає, що механізм правового регулювання є правовою системою, що розглядається з точки зору функціонування, тобто у динамічному, функційному аспекті. Їй заперечують М. С. Кельман та О. Г. Мурашин, які вважають, що категорії «механізм правового регулювання» та «правова система» співвідносяться між собою як частина і ціле, тому що, правова система більш ширше поняття, вміщує разом із категорією «механізм правового регулювання» і інші категорії: «право», «юридичну практику», «панівну правову теорію», «ідеологію». М. С. Кельман, О. Г. Мурашин розглядають механізм правового регулювання, як єдину систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється результативне правове впорядкування суспільних відносин та подолання перепон, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [8].

О. Скакун вважає, що під механізмом правового регулювання слід розуміти різні елементи правової системи, які здійснюють регулятивний вплив на суспільство, ними є сукупність правових засобів, способів та форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, відповідає інтересам суб'єктів права, вирішує конфлікти, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері [9]. Такий підхід підтримують О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко, пропонуючи відмовитись від розуміння даного механізму тільки як діяльності законодавця, котрий формує норму права, надає їй уповноважуючого, зобов'язуючого чи забороняючого характеру, та лише як виконання правового припису, підпорядкування забороні суб'єктами, яких цей припис стосується [10].

Дещо інший підхід до поняття механізму правового регулювання має А. Малько, який розглядає його як певну систему юридичних засобів, організованих послідовно, що мають за мету подолання перешкод, які стають на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [11].

В. Нерсисянц, розглядаючи дієвість права, виділяє статичну та динамічну складові правового регулювання. Статична має місце у тому разі, коли норма права існує у абстрактно-загальній формі, не застосовується до певної поведінки суб'єкта у певних умовах. Динамічна складова знаходить прояв за умови, що норма права набуває конкретизованої форми та застосовується до конкретної поведінки

конкретної особи. Статика та динаміка права виступають як дві взаємопов'язані, доповнюючі стадії і форми прояву єдиного процесу правової реалізації. На підставі наведених міркувань, В. Нерсисянц, формує наступне визначення механізму правового регулювання – це механізм абстрактно-загальної правової регуляції, конкретизований та індивідуалізований застосовно до конкретно-визначеного випадку (і форми) прояву юридичної сили діючого права [12].

Узагальнюючи наведені наукові погляди, можна дійти до висновку, що за допомогою механізму правового регулювання, обґрунтовується необхідність здійснення правового регулювання в суспільстві, впорядковуються явища правової дійсності, забезпечується їх єдність, взаємозв'язок та взаємодія, відбувається процес трансформації правових приписів щодо реальної поведінки суб'єктів права.

Визначення поняття та структурних елементів процесуально-правового механізму. Переходячи до характеристики процесуально-правового механізму, слід зазначити, що на сьогодні, уявлення про процесуальне право, як про об'єкт загальноправової теорії, почало стверджуватись у вітчизняній науковій свідомості. В сучасній теорії права прийнято вважати, що матеріальні приписи первинні, процесуальні – опосередковані, підлеглі матеріальним і спрямовані на їх забезпечення. Відповідно до цього уявлення пріоритет в системі українського права надається нормам матеріального права, які визначають певні варіанти правомірної поведінки і саме з ними пов'язується встановлення правопорядку в суспільстві. Але належна реалізація матеріальних норм і встановлення правопорядку в значній мірі пов'язані з процесуальними нормами.

Для формування визначення процесуально-правового механізму, беремо за основу розглянуті положення про механізм правового регулювання.

Оскільки процесуальне право в структурі права виконує серйозне навантаження, то його механізм відрізняється крайньою складністю. Отож спробуємо надати визначення процесуально-правовому механізму та виділити його структурні елементи.

Процесуально-правовий механізм вступає в дію на деяких етапах загального правового регулювання, у випадках виникнення перешкод нормальній реалізації правових норм, і має охоронну спрямованість. Він є елементом загального механізму правового регулювання, відносно самостійною підсистемою правових засобів, за допомогою якої

упорядковується охоронна діяльність уповноважених органів в галузі юрисдикційного правозастосування.

В. М. Протасов зазначає, що категорія «процесуально-правовий механізм» дозволяє адекватно відобразити одну з найважливіших правових підсистем, повніше виявити особливості процесуальних явищ, глибше зрозуміти природу юридичного процесу через вивчення його взаємозв'язків з іншими процесуальними явищами.

О. Г. Лук'янова визначає процесуально-правовий механізм, як динамічну систему правових засобів, за допомогою якої упорядковується охоронна діяльність уповноважених органів в області юрисдикційного правозастосування.

Виходячи з теорії «широкого» розуміння процесуального права, можна сформулювати наступне визначення: процесуально-правовий механізм – це сукупність процесуально-правових засобів, способів та форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, відповідає інтересам суб'єктів права, вирішує спори, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері, а при його відсутності виконує правоохоронну функцію.

Характеристика механізму правового регулювання дозволяє встановити його складові елементи, забезпечити їх єдність та взаємозгодженість. Потреба у різних правових засобах обумовлюється неоднозначністю задоволення інтересів різних суб'єктів права. Слід зазначити, що ці засоби як певні інструменти правового впливу повинні бути різноманітними та взаємопов'язаними, являти собою певну систему і у своїй сукупності бути спрямовані на досягнення ефективності правового регулювання.

О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, характеризуючи сучасні підходи до визначення елементів механізму правового регулювання, виділяють наступні два види підходів [13]. Перший з них – широкий підхід, що характеризується наявністю сукупності елементів, які беруть участь у процесі впорядкування суспільних відносин, а саме: норма права, яка визначає моделі можливої та необхідної поведінки суб'єктів суспільних відносин; нормативно-правовий акт – юридичний документ, що надає правовій нормі формально-визначеного, офіційного та обов'язкового характеру; юридичні факти – конкретні життєві обставини, які спричиняють дію норми права; правовідносини – різновид суспільних відносин, що регламентуються правовою нормою та виконують функцію взаємодії

правової норми з конкретним суб'єктом і функцію визначення конкретної поведінки для персоніфікованих суб'єктів; тлумачення – діяльність із визначення дійсного змісту норми права у разі її незрозумілості чи невідповідності вимогам юридичної техніки; реалізація права як можливість втілення правової норми шляхом дотримання, виконання, використання та застосування; законність як один з принципів реалізації правових приписів через дотримання вимог норми права суб'єктами права; правосвідомість як рівень усвідомлення суб'єктами права правових приписів; правова культура як різновид загальної культури, що складається з духовних та матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності; правомірна поведінка – усвідомлена діяльність суб'єктів, яка відповідає нормі права та соціально корисним цілям і знаходиться в установлених законодавством межах; протиправна поведінка – та, що протирічить правовим приписам; юридична відповідальність – це міра державного примусу (особистого, майнового чи організаційного характеру), яка застосовується до суб'єктів, котрі вчинили правопорушення, та пов'язана з покладенням на них нового додаткового обов'язку. Серед прихильників такого підходу можна відзначити Л. Б. Тіунову, В. М. Протасова, В. Б. Ісакова.

Другий підхід до елементної будови механізму правового регулювання є вузьким та включає лише елементи, які складають основу регулятивної функції права. Серед них виділяють: норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізацію права, законність. Кожен з елементів даної системи виконує специфічну функцію у задоволенні інтересів суб'єктів, в регулюванні суспільних відносин, у досягненні ефективності правового регулювання. Серед прихильників такого підходу можна відзначити Ю. А. Тіхомірова, В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєву, С. С. Алексєєва.

С. Бобровник елементи механізму правового регулювання поділяє на основні та факультативні і пов'язує їх із стадіями механізму правового регулювання [14].

Розмежування обов'язкових та факультативних елементів механізму правового регулювання дає можливість за допомогою норми права контролювати модель обов'язкової, дозволеної поведінки різних суб'єктів правовідносин. Обов'язкова стадія передбачає необхідність врегулювання певних суспільних відносин, які, насамперед, моделюються, виникають та реалізуються в певних суб'єктивних

Якщо звернутися до поділу правового механізму на структурні елементи в монографії С. С. Алексєєва «Механізм правового регулювання в соціалістичній державі», то можна прослідкувати, виділення трьох основних елементів в механізмі правового регулювання: 1) юридичні норми; 2) правові відносини; 3) акти реалізації прав та обов'язків; та факультативний елемент – акти застосування права.

Деякий інший погляд на будову механізму правового регулювання має В. Б. Ісаков, який вважає, що поняття «механізм правового регулювання» охоплює взяті в єдності систему правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини, – це норми права, юридичні факти та акти застосування права, правовідносини, акти реалізації прав та обов'язків. Складністю відрізняються і елементи, складові механізму процесуального регулювання. О. Г. Лук'янова виділяє такі обов'язкові елементи в механізмі процесуально-правового регулювання: норми права, юридичні факти, правовідношення; та факультативний елемент – акти застосування права.

Виходячи з видів елементів механізму правового регулювання, розглядаючи процесуальне право, як правовий блок національної правової системи, спробуємо виділити структурні елементи механізму процесуального регулювання.

1) відповідні до кожного випадку процесуально-правові норми;

2) юридичні факти, як конкретні життєві обставини, що тягнуть за собою виникнення, зміну чи припинення процесуальних правовідносин (фактична система процесуально-правового механізму);

3) процесуальні правовідносини – які врегульовуються нормами процесуального права і виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів.

Всі ці елементи мають складну побудову, оскільки юридичний процес, що виникає по конкретній справі, обслуговується не окремими нормами, а сукупністю норм, що регламентують відповідний процес. В основі динаміки правовідносин знаходиться не один, а сукупність юридичних фактів. Сам юридичний процес складається з комплексу процесуальних правовідносин і розвивається поетапно. Процесуальні правовідносини мають свій склад: суб'єкти, об'єкт (об'єкти), зміст, і можуть розглядатися, як динамічний, змінюючийся зв'язок між суб'єктами, спрямований на досягнення певної мети.

Вдосконалення основних елементів механізму процесуального регулювання являється першочерговим завданням правової науки. Особливої уваги заслуговує фактична система механізму

процесуального регулювання, оскільки цьому елементу процесуально-правового механізму приділялося в теорії явно недостатньо уваги. Важливою особливістю механізму процесуального регулювання є релятивність (відносність) складових його елементів. На рівні процесуально-правового механізму в цілому, вона виявляється у взаємоперетворенні одних його елементів в інші. Так, в процесуальному механізмі юридичні факти і правовідносини можуть «мінатися місцями», правовідносини здатні виступати в ролі юридичних фактів. На рівні окремих елементів, релятивність виявляється, зокрема, в тому, що процесуальна норма-розпорядження може виступати як гіпотеза, диспозиція або як санкція.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли до висновку, що процесуально-правовий механізм – це сукупність процесуально-правових засобів, способів та форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, відповідає інтересам суб'єктів права, вирішує спори, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері, а при його відсутності виконує правоохоронну функцію. Процесуально-правовий механізм складається з таких складових: відповідні до кожного випадку процесуально-правові норми; юридичні факти, як конкретні життєві обставини, що тягнуть за собою виникнення, зміну чи припинення процесуальних правовідносин (фактична система процесуально-правового механізму); процесуальні правовідносини – які врегульовуються нормами процесуального права і виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів. Виділені елементи мають складну побудову, обумовлену складністю процесуально-правового регулювання суспільних відносин.

Отримані висновки сприятимуть подальшому з'ясуванню особливостей будови процесуально-правового механізму.

Література

1. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат., 1961. – С. 183 – 196.

2. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1966. – С. 146.

3. Науковий журнал Адвокат №3 (138) 2012 р.: Журнал «Адвокат». – К. : Прецедент, 2012. – С. 33–35.

4. Правопорядок у державному та суспільному розвитку: національний і міжнародний вимір: Збірник матеріалів юридичної науково-практичної Інтернет-конференції «Актуальна

юриспруденція», м. Київ, 24 лютого 2012 року. Тези наукових доповідей. – К., – 2012. – 268 с.– Режим доступу: <http://legalactivity.com.ua/index>.

5. Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории / В. Н. Протасов. – М. : Юридическая литература, 1991. – С. 134.

6. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова – М. : Норма, 2003. – С. 132.

7. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси теорії права : навч. посіб. / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва – 2-е вид., допов. – К. : Книга, 2004. – С. 228–243.

8. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин – К. : Кондор, 2008. – С. 372–373.

9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скакун – Х. : Консум, 2001. – С. 166–170.

10. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 115.

11. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах: учеб.-метод. пособие / А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2001. – С. 68.

12. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учебник для юридических вузов и факультетов. / В. С. Нерсесянц – М. : Норма-Инфра, 1999. – С. 476.

13. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 119.

14. Бобровник С. В. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) : навч. посіб. / С. В. Бобровник. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 216.

И. В. Атаманчук

Понятие и элементарное строение механизма процессуально-правового регулирования

В статье осуществляется анализ научных подходов к пониманию механизма правового регулирования, его признаков и элементарной конструкции. От характеристики общей категории механизма правового регулирования, автор переходит к анализу процессуально-правового механизма, делает попытку формирования определения механизма процессуально-правового регулирования, на базе выделения его структурных элементов.

I. V. Atamanchuk

The concept and the elementary structure of the mechanism of the procedural and legal regulation

In the article is carried out the analysis of the scientific approaches to the understanding of mechanism of the legal adjusting, its signs and elementary construction. From description of general category of mechanism of the legal adjusting an author passes to the analysis of procedural legal mechanism, gives it an attempt of formation of determination of mechanism of the procedural legal adjusting on the base of selection of its structural elements (minimal code of Ukraine). Discusses issues of conformity of the criminal and air law terminology in Ukraine.